

דבר העורך

ביולי 2005 הלך לעולמו פרופ' שמואל פרוקטור (Samuel Proctor), ההיסטוריון של אוניברסיטת פלורידה, שהיה חוקר בעל שם בתחום התיעוד בעל פה. אני רואה בו מורה רוחני, ואני רוצה להקדיש רשימה קצרה זו לזכרו.

פרופ' פרוקטור – Sam בפי ידידיו – היה יהודי חם עם חוש הומור נפלא ושמחת חיים מדבקת. הוא נולד בג'קסונוויל, פלורידה, ב-1919, והחל את לימודיו באוניברסיטת פלורידה בגיינסוויל בשנת 1937, ומלבד שרותו הצבאי (בתקופת מלחמת העולם השנייה) הוא בילה את רוב חייו בין כתליה ונחשב לאחד מעמודי התווך שלה.

פרוקטור נחשב לחלוץ התיעוד בעל פה בדרום מזרח ארה"ב. ב-1967 הוא הקים את התוכנית לתיעוד בעל פה של האוניברסיטה שבה אסף למעלה מ-4,000 ראיונות המייצגים מגוון רחב של אוכלוסיית פלורידה, כולל אינדיאנים משבטים שונים, אפרו-אמריקנים, מהגרים מאמריקה הלטינית, נשים, יהודים, פוליטיקאים ועוד. כשפרש לגמלאות קראה האוניברסיטה למחלקה לתיעוד בעל פה על שמו.

פרופ' פרוקטור קיים במשך שנים רבות קיים קשרים הדוקים עם המכון ליהדות זמננו ובעיקר עם ראשי המדור לתיעוד בעל פה, ד"ר ג'פרי ויגודר ז"ל, ויבל"א פרופ' דב לוי. בקיץ 1993 הוא השתתף בקונגרס העולמי ה-11 למדעי היהדות שהתקיים בירושלים. הזמנו את באי הקונגרס המתעניינים בתיעוד בעל פה במטרה להחליף דעות על מפעלי התיעוד בעל פה הנערכים בתחום מדעי היהדות במקומות שונים בעולם ולהעלות רעיונות לשיתוף פעולה אפשרי. אורח הכבוד באותו מפגש היה פרופ' פרוקטור, שהציע להקים אגודה ישראלית לתיעוד בעל פה, כדוגמת האגודה האמריקנית לתיעוד בעל פה, כנדבך חיוני ליצירת מגעים בין הגורמים השונים העוסקים בתיעוד בעל פה בעולם היהודי. הרעיון התגלגל עוד כמה שנים עד שהוחלט רשמית על הקמתה של האגודה, אולם לפרוקטור היתה זכות היוצרים על הקמתה של האגודה במתכונתה הנוכחית.

חדשות האגודה הבינלאומית לתיעוד בעל פה

IOHA - The International Oral History Association

ביולי 2006 תתקיים הוועידה הדו-שנתית של IOHA – האגודה הבינלאומית לתיעוד בעל פה – בסידני שבאוסטרליה. נושא הוועידה הוא "לרקוד עם זיכרון: תיעוד בעל פה והקהלים שלו". הכוונה היא להתמקד בציבור המאזינים ל"סיפורים שבעל פה", שבמשך ארבעים השנים האחרונות נחשפו להיסטוריה בעל פה המוקלטת או מצולמת בטכנולוגיות דיגיטליות. השאלות שיעלו בקונגרס נוגעות להשפעת שינויים אלה על האנשים החולקים ביניהם זיכרונות או מגיבים על הזיכרונות

האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה
ע"ר 5-066-038-58

הוועד המנהל:

מר נרי אראלי

ד"ר מרגלית בז'רנו

גב' איריס ברלצקי

גב' ריקי גרתי

פרופ' דב לוי

ד"ר משה מוסק

ד"ר יהודית רייפן-רוני

מערכת התיעודון:

ד"ר מרגלית בז'רנו, עורכת

ד"ר יהודית רייפן-רוני

גב' ריקי גרתי

מזכירת המערכת:

גב' מריאנה חנין

כתובת המערכת:

המדור לתיעוד בעל פה,

המכון ליהדות זמננו

האוניברסיטה העברית

בירושלים

ירושלים 91905

טל: 02-5882372

msbejar@mscc.huji.ac.il

באמצעות ניתוח דרכי הסיפור וההקשבה, למשל במוזיאונים, מפעלי הנצחה, מוסדות מחקר, מרכזים קהילתיים, בתי משפט, רדיו וטלוויזיה. חשיבות מיוחדת תינתן למחקרים העוסקים בקבוצות אתניות של ילידים.

האגודה הבינלאומית לתיעוד בעל פה מפרסמת בכל שנה גליון בשם "מילים ושתיקות" (Words and Silences) בשתי שפות – אנגלית וספרדית. הגליון נשלח לחברים הרשומים בארגון ואיננו מופיע באינטרנט. עם זאת, ניתן למצוא מידע רב באתר הארגון, כולל דו"חות של ארגונים ארציים העוסקים בתיעוד בעל פה, שבהם בולטת באופן מיוחד הנוכחות של מרכזים חדשים באמריקה הלטינית (ארגנטינה, ברזיל, מקסיקו, קולומביה, קובה ועוד). המזרח התיכון מיוצג רק על ידי רשימה קצרה מאירן. קוראי התיעוד מוזמנים להיכנס לאתר האגודה הבינלאומית לתיעוד בעל פה, לקרוא מן החומר המוצע בו ואף לתרום מפרי עטם כדי שגם אנו נופיע על מפת הארגון. כתובת האתר: <http://www.ioha.fgv.br/ioha/english/>. הכתבה שלהלן מבוססת על המאמר של ההיסטוריון הברזילאי ז'וזה קרלוס סבה בום מייהי, שהופיע באתר זה.

הרדיקליזציה של ההיסטוריה בעל פה

מאת: ז'וזה קרלוס סבה בום מייהי, אוניברסיטת סאו פאולו

תקציר המאמר: The radicalization of oral history

José Carlos Sebe Bom Meihy, University of Sao Paulo, Brazil

תרגום ועיבוד: מרגלית בז'רנו

ההיסטוריה בעל פה (oral history) התפתחה בתרבות המערבית בשני קווים משלימים, האחד גיאוגרפי – המקום או הקבוצה האתנית או הלאומית שאליה משתייך המרואיין, והשני היסטורי – חיפוש המקורות והגורמים שהשפיעו עליו. על בסיס קווים אלה ההיסטוריונים עורכים ניתוח אקדמי. המאמר מציע עקרונות שיאפשרו להפוך את ההיסטוריה בעל פה לדיסציפלינה נפרדת, שאיננה חלק מן המחקר ההיסטורי המקובל.

בתחום המוכר לנו כ"היסטוריה מודרנית בעל פה" מקובל השימוש בהקלטה של נסיונות חיים, איסוף מסורות בעל פה ותיעוד מקורות לניתוח היבטים יומיומיים של החברה בת זמננו. אולם במקביל קיים עיסוק מופרז בתיאוריות המקשות על ההבנה של ההיסטוריה שבעל פה. מאז שנות ה-60 של המאה ה-20 קיים שימוש נרחב בראיונות במדעי החברה, הנובע מהזמינות של הטכנולוגיות שאיפשרו את הקלטת הראיונות.

ראיונות שימשו גם לכתיבת היסטוריה עוד מימי הרודוטוס ותוקידידס בעת העתיקה ועד לבורדייה (Bourdieu) ותומפסון (E.P. Thompson) בימינו, אך הם התייחסו להיסטוריה בעל פה כאמצעי, כמכשיר, כמקור. לנוכח כל השינויים הטכנולוגיים והאחרים שחלו בעשרות השנים האחרונות, הכותב מציע לבחון מחדש את תחום ההיסטוריה שבעל פה: האם יש להשתמש במונח "היסטוריה בעל פה" או במילים "ראיון" או "עדות", דהיינו: הם ההיסטוריה בעל פה היא רק מכשיר, טכניקה, או מתודולוגיה הכפופה לתחומי ידע אחרים, או שעליה להפוך לדיסציפלינה אקדמית חדשה.

סבה בום מייהי מקשה למי שייכת ה"היסטוריה שבעל פה" (oral history). היא עדיין נחשבת כחלק ממדע ההיסטוריה, אם כי סוציולוגים, פסיכולוגים, אנתרופולוגים, עתונאים וגיאוגרפים משתמשים גם הם בראיונות כחלק מעבודתם. רוב האנשים מתייחסים רק למרכיב של "היסטוריה" ולא לזה של ה"אורליות". ההיסטוריה נתפסת כמטרה הסופית של המחקר, שבו מחפשים שרשרת של ארועים המסבירים את מהלך חייהם של המרואיינים. אולם ההיסטוריונים עצמם מודים ש"התעודה החיה" פתוחה לפרשנות מחקרית מגוונת, בהיותה מסמך סובייקטיבי. לדעת המחבר, ההיסטוריה בעל פה הפכה לשטח

הפקר שבו כולם מבקשים לתעד ולנתח מצבים על בסיס ראיונות, וכולם בונים תיאוריות על היחסים שבין הראיון – התעודה – הניתוח. הם מנסים לנטרל את הקשיים בטענה שמדובר בעניין שהוא בין-תחומי.

המחבר מעלה את השאלה אם לא הגיע הזמן לגיבוש ההיסטוריה בעל פה כתחום אוטונומי. הוא מציע לקרוא לעוסקים בתחום "מתעדים בעל פה" או "אורליסטים" (oralists), כפי שלחוקרי ימי הביניים קוראים "מדיאבליסטים" או לחוקרי מקסיקו "מקסיקניסטים". חוקרים שמרניים כבר מתחו ביקורת על הרעיון להפוך את ההיסטוריה בעל פה לתחום העומד בפני עצמו, בטענה שמדובר רק בטכניקות או בשיטות עבודה. המחבר חולק על גישה זו, והוא מציע לבדוק את ההיסטוריה של "ההיסטוריה בעל פה" ולראות אם יש בה כדי לשפוך אור חדש על העניין.

השימוש ה"מודרני" בעריכת ראיונות צמח על רקע הצורך למדוד את השינויים שנגרמו על ידי מלחמת העולם השנייה, בעיקר בארה"ב. הפופולריות של שידורי הרדיו הולידה שימוש נרחב בסיפורים אישיים שהמחישו את התהליכים והשינויים ונוצר ציבור שהיה מסוגל לקלוט ולהפנים את השינויים באמצעות אותם הסיפורים ולקבל אותם כעובדות חדשות. נוצר מעין "מרד ההמונים" שהפכו שותפים למה שניתן לכנות כהיסטוריה ציבורית. בהדרגה עלתה השאלה למי שייכת ההיסטוריה בעל פה: האם היא שייכת לאקדמאים, המפתחים תיאוריות מורכבות, או למשתתפים בתהליכים ההיסטוריים, שהסבריים שלהם מתבססים על הזכרונות שלהם ועל הזהות האינדיבידואליות או הקבוצתית שלהם. מכאן התפתחה גם השאלה אם ה"שחקנים" הם סוכני שינוי או רק משתתפים פסיביים. האם האינפורמנטים רק מוסרים מידע או גם משפיעים באופן פעיל על החברה.

לדעת סבה בום מיהי היו שלוש קבוצות שללו את הדרך לעבודה עם ראיונות: פמיניסטים, יהודים ופועלים. מחקרים על שליטה גברית בחברה, יהודים במחנות ריכוז ובגולה המודרנית שלהם ופועלים שנאבקו נגד הניצול. באמצעות הראיונות המוקלטים ניתן היה לשחזר את הזיכרון, אך גם לארגן תנועות פוליטיות ששיקפו את הדרישה לזהות של כל אחד ממגזרים אלה. בעקבותיהם הלכו גם מיעוטים אחרים, כגון שחורים, קבוצות אתניות של ילידים, הומוסקסואלים ונכים. המסקנה היא שהזיכרון והזהות הם מהמטרות היסודיות של ההיסטוריה בעל פה.

נקודת המוצא של ההיסטוריה בעל פה כתחום אוטונומי היא הזיכרון והזהות. בצד ההקלטה של נסיונות אינדיבידואליים וייצור מקורות להיסטוריה (שגם הם חלק מן המחקר של זיכרון וזהות) ההיסטוריה בעל פה יכולה להתמקד במרחב שבו קיימת משמעות חברתית, קולקטיבית או היסטורית. היא יכולה לתפוס חצאי משמעויות, שתיקות, שקרים, שכחות ועיוותים – כלומר לדון בסוביקטיביות ולהשפיע על עיצוב התודעה הפוליטית.

סבה בום מיהי מדגיש את חשיבות המרחב הפוליטי הדמוקרטי, שבו קיים חופש ביטוי המאפשר פלורליזם אידיאולוגי. באמצעות ההיסטוריה בעל פה ניתן יהיה לפתח פרויקטים המעוגנים בהווה, מתוך התייחסות לעבר, לדון בשאלות של ניכור ומעורבות חברתית. ההיסטוריה בעל פה איננה צריכה להיות רק פריבילגיה של אליטה מקצועית, אלא נחלתם של כל אלה המסוגלים לפעול לטובת החברה באמצעות ביטויים של זיכרון וזהות. בדומה לפמיניסטיות, ישנן קבוצות מקופחות אחרות ששינו את מקומם בהיסטוריה והפכו לשחקנים פעילים בשינוי מעמדם החברתי והפוליטי.

המחבר מותח ביקורת על ההתייחסות להיסטוריה בעל פה רק כמתודה או טכניקה, כשההגדרה של התחום הופכת להרבה יותר מורכבת. לפי פיליפ ז'וטארד (Joutard) היו שלושה גורמים שהשפיעו על הצורך בהיסטוריה בעל פה: השפעת קולם של אנשים מורחקים (excluded), חשיפה של אמיתות שאינן ניתנות לתיאור, ועדות על מצבים של סבל קיצוני. בשלושה גורמים אלה ההיסטוריה בעל פה איננה מונופול של ההיסטוריה. ישנם מקרים שבהם ההיסטוריה בעל פה ממלאת תפקיד חברתי או פוליטי, כגון בעדויות על שלילת זכויות האדם על ידי משטרים מדכאים. מה זכותה של ההיסטוריה לתבוע לעצמה בלעדיות על ה"אורליות" – על העדות שבעל פה?

הכינוס הבינלאומי הראשון של היסטוריונים בעל פה נערך ביוזמת משתתפי הקונגרס הבינלאומי של מדעי ההיסטוריה שנערך בסן פרנציסקו ב-1975, והתקיים ב-1976. בעקבותיו נערכו תשעה כינוסים

נוספים שבהם בלטו האירופים והאמריקנים, שתרמו למיסוד והתמקצעות של התחום. במסגרת הכינוסים הללו התעוררה מחאה של החוקרים מספרד ומאמריקה הלטינית, שהתקוממו נגד ההגמוניה האנגלו-סקסית, וב-1998 נבחרה חוקרת ברזילאית לעמוד בראש IOHA, והפרסומים של הארגון יוצאים בשתי שפות – אנגלית וספרדית.

המחבר מציג שני נקווים מקבילים שבהם מתפתחת ההיסטוריה בעל פה כיום. האחד: המשך התהליך הקודם שבו ההיסטוריה היא הדיסציפלינה ההגמונית שאיננה מאפשרת את התפתחותה העצמאית של ההיסטוריה בעל פה. המשכיות זו אופיינית למוסדות מחקר באירופה ובארצות הברית. השני, פונה לכוון נגדי, המביא להתמסדות של ההיסטוריה בעל פה. הוא מאפיין את העולם השלישי המגלה את האוטונומיה והעצמאות שלו.

בסיום המאמר מביא סבה בום מייהי את השקפתו שאם ההיסטוריה בעל פה לא תהפוך לדיסציפלינה עצמאית היא עלולה להיות לאופנה חולפת. העקרונות שעליה היא בנוייה הם "להוקיע, לתעד, להכיר באזרחות של הקבוצות המדוכאות, להציע דיאלוגים בין מעמדות, ומעל הכל, להאבק למען זכויות האדם בתוך הדמוקרטיה".

רחה פרייאר הצילה את חייה הבריחה מפרנקפורט דרך זאגרב לפלשתינה

קלמן גבעון (קרל קליינברגר) *

משפחתי המאמצת בפרנקפורט – בין דת לחילוניות

נולדתי בסוף שנת 1924, קלונימוס בן מתתיהו, כאח תאום לאסתר (אדית). להורי הביוולוגיים, מקס ונטי קליינברגר (נטי לבית כץ) היה בן בכור, שאול (1922). אמי חלתה לאחר לידתנו והייתה מאז רתוקה למיטתה ולא הייתה מסוגלת לטפל בשלושה ילדים. לכן ביקשה מאחיו של סבי, איגנץ קליינברגר ואשתו הגיורת, הנריאטה, (להם לא היו ילדים), שיטפלו באחד מהתאומים עד שתבריא. כך נבחרתי ע"י העוזרת שעבדה אצל איגנץ בין שנינו התאומים לחיות בביתם באופן זמני.

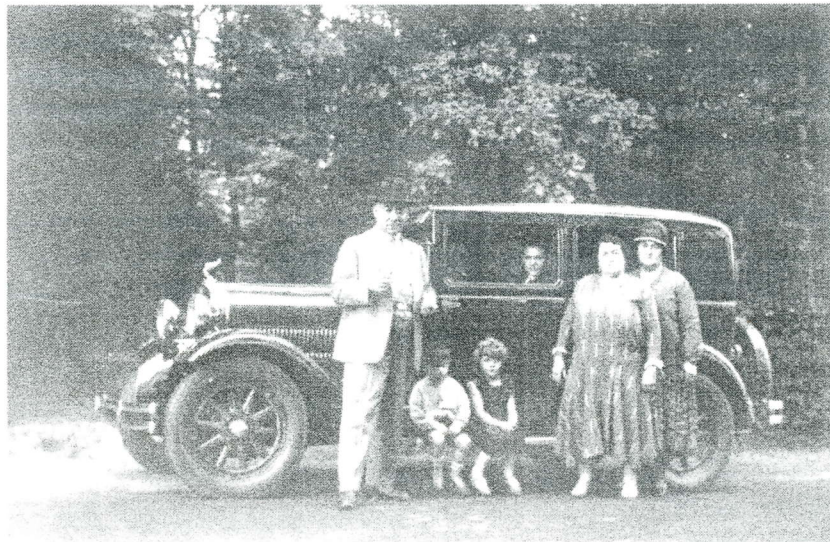
אמי נפטרה בשנת 1931 ואבי היה חייב לעזוב את גרמניה עם עלייתו של היטלר לשלטון (1933) כנראה עקב פעילות פוליטית. אחותי התאומה, אסתר ואחי שאול נמסרו לבית היתומים בפרנקפורט (Israelitisches Waisenhaus) בעוד אני נשארתי אצל איגנץ והנריאטה קליינברגר.

משפחתי קליינברגר (המאמצת) בביתם בפרנקפורט, 1936
מימין: קלמן קליינברגר (מאומץ), איגנץ והנריאטה קליינברגר, רוח קליינברגר (מאומצת)

עד עלייתו של היטלר הייתה לי ילדות רגילה. גדלתי בסביבה לא יהודית והיו לי חברים לא יהודים. הבית היה אמנם מסורתי אך לא אורתודוקסי, כלומר, ביקור בבית הכנסת בחגים בלבד. מאחר והמשפחה הייתה מעורבת, כלומר, איגנץ יהודי והנריאטה גיורת, חגגנו את החגים היהודים והנוצרים - חג המולד וחנוכה, פסח ופסחא. הורי המאמצים שלחו אותי לכתה א' בשנת 1931, לבית-ספר יהודי חילוני - "פילנתרופין" (Philanthropin) הנחשב לאחד מבתי הספר הטובים בגרמניה, ובו היו גם תלמידים ומורים לא יהודים. את לימודי היהדות רכשתי ב"חדר", פעמיים בשבוע.

הורי המאמצים אימצו גם את רוז (Röschen), אחייניתה של הנריאטה, משמע לא יהודיה, שהייתה כשנה מבוגרת ממני. היחסים בין רוז לבניו היו טובים, גדלנו כמו אח ואחות ולשנינו הייתה ילדות טובה ורגילה. מצבנו הכלכלי היה, כנראה, מבוסס, אוטו גדול עם נהג וטלפון - מצרך נדיר מאד בימים ההם.

טיול עם המשפחה ברכב אנגלי מדגם Essex Super 6 Cylinder , 1934 .
משמאל: איגנץ קליינברגר, קלמן רוז (יושבים), הנריאטה קליינברגר

עימות עם הסביבה הלא יהודית

עד עלייתו של היטלר לא הרגשנו כילדים שוני מהסביבה הלא יהודית, אבל החל משנת 1933 התחילו התנפלויות ע"י קבוצות ילדים שהודרכו כנראה בבית ובבית-הספר, ברחוב ובדרך לביה"ס, ביני לבין חבריי הגויים שהיו עד אז חבריי למשחקים. החלטנו שאנו הולכים בקבוצות כדי שנוכל להתגונן בפני הילדים הגרמנים.

בית הספר היהודי "פילנתרופין" נהפך בשנים 1937-1939 למקלט לילדים שגורשו מבתי-ספר לא יהודים בפרנקפורט והסביבה. כמובן כל התלמידים והמורים הגויים עזבו את בית הספר שלנו. עם הרעת המצב שמעתי לא פעם מאבי המאמץ שהמקום היחיד עבור היהודים הוא ארץ-ישראל - פלשתינה.

בשנת 1937 או תחילת 1938 הודיעו לנו הגרמנים שלפי חוקי הגזע של הנאצים אסור שרוז (גויה) תגור בבית של יהודים ועליה לעזוב את הבית. הדרישה הייתה אולטימטיבית ולאחר כמה ימים שכרו ההורים המאמצים חדר בסביבה. אסור היה לרוז ולי להיפגש. למרות זאת נפגשנו בסתר בפארק שהיה במרחק מהמהגורים שלנו. רוז הייתה האדם האחרון שנפרדתי ממנו כאשר עזבתי את גרמניה בסוף 1940.

עקירה

עד לאוקטובר 1938 גרנו באותו המקום, אם כי המצב עבור היהודים היה בכי רע. בתקופה זו נעצרו המון אנשים באישון לילה ע"י הגסטאפו ונשלחו למחנות ריכוז בגרמניה. נאלצנו למכור את הבית כי לגויים היה אסור לשכור דירה אצל יהודים. זה היה בית גדול בן 5 קומות עם 5 דירות ולכל דירה היו עליית גג ומרתף. הבית נמכר לגרמני בפרוטות. ה"קונה" הנאצי פתח בקומת הקרקע מספרה שקיימת עד עצם היום הזה.

ב-28 באוקטובר 1938 הגיעו אנשי הגסטאפו לבתיהם של היהודים שמוצאם פולני, ריכוז אותם במקומות שונים בעיר והם נשלחו ברכבת לגבול הפולני. גם אני, אבי המאמץ וחלק גדול מהמשפחה נשלחו לכיוון פולניה. בדרך נעצרה הרכבת בתחנות כמו לייפציג ודרזדן שם חיכו יהודי ערים אלו בתחנה וחילקו לנו אוכל. שמעתי שהאנשים דיברו ביניהם: היום זה היהודים ממוצא פולני ומחר יהיו אלו היהודים עם נתינות גרמנית. ואכן ב-9 בנובמבר 1938 התרחש הפוגרום הנודע לשמצה "ליל הבדולח".

כאשר הגענו לגבול הפולני הוכנסנו לתוך מנהרה שחיברה את גרמניה עם פולניה. היה צפוף וחם מאוד, מהומה גדולה וכולם חיפשו את המשפחות שלהם. אני איבדתי את אבי אבל מצאתי אחרים מהמשפחה. הגרמנים דחפו אותנו מעבר לגבול. לאחר כמה שעות הגיע צבא פולני וסגר את הגבול. חלק גדול היה בצד השני אבל חלק לא מבוטל נשאר בצד זה של הגבול. אני נשארתי בתוך המהומה בודד ולא מצאתי אף אחד מהמשפחה שלי.

לאחר כמה שעות העבירו אותנו הגרמנים לעיר הקרובה בויטן (Beuten), מרחק של מספר שעות הליכה ברגל. שם ריכוזו אותנו בבית הכנסת של העיר. היו נשים עם תינוקות, ילדים ומהומה גדולה. מדי פעם הכריז גרמני במדים "עוד מעט יוחלט על גורלכם". אני זוכר שגם פה יהודי העיר והסביבה הביאו לנו מעט אוכל. בסופו של דבר, לאחר 48 שעות ואולי יותר, הוחלט להחזיר אותנו למקומות מהם באנו. חילקו אותנו לפי אזורי מגורים וכך חזרתי בלילה לתחנת הרכבת בפרנקפורט. בחוץ היו כמה מכוניות שהעבירו אותנו כל אחד למקומו. כמדומני הנהגים היו יהודים.

מאחר ואמי המאמצת לא הייתה יהודיה היא נשארה בבית. אני זוכר שהיא ליוותה אותנו לרכבת כאשר גירשו אותנו וכשהסתכלתי דרך החלון ראיתי אותה ברציף עומדת מסתכלת איך שהרכבת מתרחקת ועוזבת. את מבט עיניה המפוחד והעצוב לא אשכח לעולם. זאת הייתה העקירה הראשונה.

כאשר חזרתי, אמא לא ידעה שאני חוזר, השמחה הייתה גדולה אבל חיכינו כל הלילה לאבי שאולי גם יחזור. הוא לא חזר. הוא הועבר לפולניה. למחרת דבר ראשון שעשיתי היה להיפגש עם אחותי Röschen כדי לספר לה מה שקרה.

חזרתי, אבל אבא נשאר בפולניה ואמא החליטה, לאחר שהיה לה כבר קשר עם אבא, להצטרף אליו. היא לא ידעה שזו נסיעה אל סופה. שניהם ניספו בגטו וורשה. לפני עזיבתה היא שלחה אותי לבית היתומים היהודי בפרנקפורט. הגרמנים עדיין לא נגעו בילדים או בהנהלת בית היתומים Israelitisches Waisenhaus. כך נעקרתי בפעם השנייה ולצמיתות מהבית.

מלחמת העולם השנייה פרצה ולא ניתן היה עוד לצאת את גרמניה. הצטרפתי, לפי המלצת הנהלת בית היתומים למוסד הנקרא Anlernwerkstätte, כלומר, בית ספר ללימוד מקצועות. לפי אישור הגרמנים ניתן היה ללמוד נגרות, כריכת ספרים או מכניקה עדינה. חלק מהמורים היו גויים. הלכתי ללמוד נגרות וכך, בגיל 15, רכשתי מקצוע.

ההצלה מגרמניה ע"י רחה פרייאר

הבריחה מגרמניה – דרך זאגרב – לארץ-ישראל

בסוף 1940 נודע לי ע"י הנהלת בית היתומים Israelitisches Waisenhaus נודע לנו שרחה פרייאר מארגנת אפשרות לעזוב את גרמניה לארץ ישראל דרך יוגוסלביה. ניתנה עדיפות לילדים יתומים עם נתינות פולנית או ללא נתינות וכך תוך זמן קצר נסעתי עם עוד 14 ילדים מפרנקפורט ברכבת לוינה ומשם לגראץ (Graz). לגראץ הגיע "שמוגלר" (מבריח) יוגוסלבי. הוא נשכר או קיבל, כנראה, שוחד ע"י רחה פרייאר להבריח אותנו ליוגוסלביה. היה בגראץ נאצי שעזר לנו לעבור את הגבול ושמו, יוסף שליך Josef Schleich.

ה"שמוגלר" הוביל אותנו לגבול בלילה ואצל איכר קיבלנו מעט לאכול. לכל אחד מאתנו היה תרמיל גב שבו היו הדברים האישיים החשובים של כל אחד. פרט לכמה פריטי לבוש הייתה לי תמונה ממוסגרת של אמי הביולוגית, נטי, והמון צילומים. בבר המצווה שלי קבלתי מדודתי (אחות אמי) סופי אייזנברג, מצלמה Voigtländer ומאז ועד היום הזה אני אוהב לצלם.

האיכר אמר לנו שאנחנו יכולים להשאיר את התרמילים והמזוודות אצלו והוא ישלח לנו אותם. מאחר שהיה קשה ללכת דרך ההרים עם כל המטען, השארנו, בתמימותנו את התרמילים חוץ מנער אחד. כמובן לעולם לא ראינו את החפצים שלנו.

בלילה המשכנו ללכת דרך ההרים בקור עז של סוף חודש נובמבר. לפנות בוקר הגענו כנראה לגבול וה"שמוגלר" עזב אותנו. ישבנו במעגל, רעבים, בקור אימים וחיכינו כשלפתע שמענו יריות מרחוק. פתאום צצו מסביבנו חיילים יוגוסלביים ופקדו עלינו ללכת איתם לתחנת הגבול שם חקרו כל אחד לחוד. לאחר זמן התברר ששולחים אותנו חזרה לגבול האוסטרי. חיכו לנו משטרת הגבול וגם כנראה הגסטאפו. לא ידענו מה יהיה גורלנו. הוחזרנו לגראץ.

לאחר יום או יומיים הגיע "שמוגלר" אחר ויצאנו ברגל עוד פעם לדרך אל הגבול. הפעם בדרך אחרת, ביער. היה ברור לנו כי אנחנו בסכנה ושיש לשמור על שקט, לא להיראות ולהימנע מהתקלות עם המשטרה. אלינו, 14 נערים, הצטרפו כחמשה יהודים מבוגרים שברחו מגרמניה. הלכנו כמה ימים, בעיקר בלילה בקור מקפיא. הלבוש שהיה עלינו לא התאים. הזמן היה סוף נובמבר 1940. פתאום הגיעו שתי מכוניות. נכנסו כולנו כמו סרדיניים וכך נסענו עד זאגרב.

הגענו בלילה לתוך העיר ובמקום מסוים חיכה לנו פעיל הקהילה. הייתה לו רשימה והוא חילק כל אחד ואחד מאיתנו למשפחה אחרת כפי שתוכנן מראש. הגעתי למשפחת לחמן ששרדה והגיעה לארץ. כזכור, בגרמניה למדתי נגרות וכך מצאתי עבודה אצל נגר יהודי בעיר זאגרב ויכולתי לשכור חדר עם שותפים מהקבוצה ומדי פעם ללכת לקולנוע וליהנות מקניית בוטנים: za tri dinera kikiriki (בוטנים עבור 3 דינרים). הקהילה היהודית בזאגרב הזהירו שלא להתבלט כי לא היינו באופן חוקי ביוגוסלביה (כנראה אחרי ששני ילדים נתפסו והקהילה הצליחה לשחררם).

היינו בזאגרב כ- חמישה חודשים. רחה פרייאר הייתה הרבה איתנו ויכולנו לדבר איתה על כל הבעיות. המדריכים ארגנו שיעורים בעברית, סיפרו לנו על ארץ ישראל ואני הצטרפתי בשעות אחה"צ בהדרכת ספורט.

בינתיים הגיעו שמעות שהגרמנים מתקרבים ליוגוסלביה. כל הקבוצה, בארגונה של רחה פרייאר, הצליחה לעזוב את זאגרב ברכבת האחרונה לכיוון בלגראד.

היינו כ-100 ילדים כשהגענו למרכז הקהילה בבלגראד. נציגי הקהילה היהודית הזהירו אותנו שלא לדבר גרמנית. שמענו שהגרמנים נכנסו לזאגרב. הצלחנו לעזוב ברכבת את יוגוסלביה לכיוון יוון וטורקיה. הרכבת הייתה חתומה ולא ניתן היה לרדת, להיכנס או לצאת. החבר שלי אוסי ז"ל ואני היינו אחראים על מעט האוכל והמים שלקחנו איתנו. על אף שהיה מעט לא היו שום הפרעות מצד הילדים.

אינני זוכר כמה שעות נסענו, היו גם עצירות בדרך, ועד כמה שזכור לי הגרמנים הפציצו בסביבה. כנראה לאחר יומיים הגענו לאיסטנבול. עברנו את הבוספורוס בסירות לצד האסיאתי ועל פי מה שאמרו לנו, יהודי נדבן השכין אותנו על חשבוננו במלון. המשכנו ברכבת לבירות דרך סוריה.

יום לפני ערב פסח 1941 הגענו לביירות. בבירות, הקהילה היהודית במקום ארגנה סדר פסח, באולם גדול, האוכל היה חגיגי, אך לא הייתה תחושה מיוחדת שהנה מגיעים לסיום המסע. היינו חייבים בליל סדר אחד בלבד ולא שני כנהוג בגולה, משום שהיינו בדרכנו לארץ ימים מספר לאחר מכן.

ב-17 באפריל 1941 הגעתי לארץ-ישראל.

קלמן קליינברגר, פרנקפורט 1938

קלמן גבעון כתב את סיפור חייו עם רעייתו, דינה. לפי בקשתו, ברשימה המקוצרת המופיעה כאן, הושמטו השאלות ובמקומן בחר בראשי פרקים. givon-k@zahav.net.il

לעיון:

רחה פריאר, *ישרש*, לייסוד עלית הנוער ושנותיה הראשונות, הוצאת תמר, תל אביב, תשי"ג.
יוסף שליך: בתו טוענת כי עזר לבריחת עשרות אלפי יהודים, בספרה:

Hannelore Fröhlich, *Spurensuche*, Steirische Verlagsgesellschaft, Graz, 1999.

* קלמן גבעון, יליד ב-1924, פרנקפורט ע.נ. מיין שבגרמניה. הגיע לארץ ישראל בשנת 1941 והתגייס לצבא הבריטי. לאחר המלחמה הועסק בסולל בונה ולקח חלק פעיל בבניין הארץ מאז הקמת המדינה. השתתף כלוחם ותיעד במצלמתו את מלחמות ישראל. משנות הארבעים, מצלם ומפתח במעבדתו הפרטית וצילומיו הוצגו בתערוכות יחיד וחברת המ-לט. עקב החינוך שקבל בבית הוריו המאמצים - לעזור לזולת - הוא מטפל זה שנים רבות בילדים ובעיקר ילדי עולים חדשים.

ערכה והביאה לדפוס: יהודית רייפן רונן

הצגת פרויקט בינלאומי – תיעוד אנשים שהיו במחנות עבודה וכפייה

עמיה בועזסון

הפרויקט הבינלאומי לתיעוד אנשים שהיו במחנות עבודה וכפייה תחת שלטון הנאצים נערך ביוזמת הקרן הגרמנית "זכרון, אחריות ועתיד" והאוניברסיטה להסטוריה ולביוגרפיה – האגן, בגרמניה. המכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים, המדור לתיעוד בע"פ, הוא השותף הישראלי.

זהו פרויקט בינלאומי, שבו משתתפות 28 ארצות, שבהן מתעדים אנשים, שעבדו בכפייה במחנות השונים, בגטאות ובמחנות הריכוז, בתקופת השלטון הנאצי. המרואיינים הם נשים וגברים המשתייכים לקבוצות האתניות השונות, אשר נאסרו, נכלאו ונשלחו למחנות מסיבות שונות, יהודים ושאינם יהודים ואשר הוטל עליהם לבצע עבודות או מטלות בכפייה.

המרואיינים היהודים הם במיעוט. סה"כ הוקצו לפרויקט הראשוני, המתוכנן להתבצע תוך שנה אחת, כ- 600 ראיונות, מתוכם כ-80 יהודים, מתוכם 25 בישראל, ומהם 19 באודיאו ו-6 בווידיאו. הכוונה היא להקיף מגוון גדול ככל הניתן, של המקומות השונים, ידועים ושאינם מוכרים, בארצות ובאזורים שאליהם הגיעו החיילים הגרמנים ואשר במחנות שהקימו, נכפתה עבודה על אנשים, נשים וילדים.

המרואיינים, נפגשו פעמיים, בברלין, לסמינרים מכינים. הם קבלו הוראות מפורטות לגבי התנהלות הראיונות, הצילומים ותפוקת עיבוד החומר, כתיבת פרוטוקולים וביוגרפיות לכל ראיון בנפרד בגרמנית, כולל תמלול בעברית, שלחלקו יתווסף גם תרגום לגרמנית, לאחר מכן.

בסמינרים הועלו נקודות טכניות, דובר על אחידות ביצוע הראיונות בצורה סיפורית – השורשים, תקופת המלחמה ולאחר מכן עד היום, תוך התייחסות לאישי ולבינאישי בזמן המחנות, וכמו כן ניתנו דוגמאות ספורות ממקומות שונים ומקבוצות אתניות אחדות. הושם דגש רב על הצילומים ונותר מעט מדי זמן לקבוצות דיון קטנות בהתנסויות האישיות. כמו כן, מפגש נוסף, במחצית משך הפרויקט, יכול היה לתרום רבות לעיבוד החומר ולהוות תמיכה למראיינים בדרכם הרגשית במגע עם המרואיינים ובינם לבין עצמם.

המרואיינים התבקשו, להעדיף בראיון אנשים אשר התראיינו מעט או כלל לא. כמובן שעצם ההגעה אל האנשים אינה פשוטה ומה גם שאלו שלא דברו עד כה, ברובם ממשיכים לשתוק. קיים יתרון של ידע והיכרות אישית. אין לדעת מה תהיה התגובה בפנייה הראשונה והאם סיפורו של האדם אכן יתאים לפרויקט זה. כמובן שנתקלים גם בסירוב מוחלט ומאידך בהמלצה על אנשים נוספים המוכנים להתראיין. בסמינר הובאו כמה דוגמאות, הן מקטעי וידיאו והן מדברי המשתתפים, ביניהם מדבר/חוויות, כמראיינת יהודייה-ישראלית:

דוגמאות מהסמינר:

צוענים: מסתבר שהצוענים הם חשדנים במיוחד ועל מנת לראיין אותם "צריך" לקנותם בכסף. זה נושא שעלה בסמינר ע"י המראיינים, היווה נקודה לדיון.

יהודים: הוצג בסמינר קטע מראיון (שערך יהודי), בו פרח כמורה פולני. הוא סיפר שצפה בהוצאתה להשמדה של קבוצת יהודים. זעקתם/צעקתם נשמעה לו כמקהלה שמיימית. השתרר שקט מוחלט, ואז ספרתי והסברתי על תפילות שנושאים היהודים, כולם ביחד, בשעותיהם הקשות ביותר כ- "שמע ישראל". הסברתי גם על קדושת ספרי תורה ותפילה וגם זאת בעקבות קטע וידיאו שראינו והוספתי עוד כמה נקודות שחשבתי כי הן זורות אור על הבנת ייחוד רגישות המרואיין היהודי ולהיותו נידון להשמדה רק בגלל שהוא יהודי! השתררה דממה.

ובהמשך – אחד המרואיינים שלי, שהיה בבלוק בין המיועדים להישלח להשמדה, ספר כי כל האנשים היו כמשתוקים ופתאום עלה קול אחד והתחיל לשיר את "כל נדרי" ולאט הצטרפו אליו כולם. הוא אמר: "הקול עלה כזעקה השמימה" - והחל לשיר ובכה... ואני חשתי צמרמורת... הסברתי ולא ידעתי באיזה הקשר אשמע ואשמיע זאת שוב...

מנקודת מבט אישית:

שפה ומנהגים – ידיעת יידיש ושפות נוספות, מנהגים ומסורת וידע על חיי העיירות ומקומות מגורי היהודים שם לפני המלחמה עוזרים מאד ויוצרים פתיחות אצל המרואיין.

תקשורת עם המרואיין – שמירת קשר רציף, ממודר כמובן, עד הראיון וגם קצת אחרי, חשוב ליצירת אמינות והיענות להתראיין.

צלם – בחירת צלם מתאים היא מאד משמעותית. מאד חשוב עם מי עובדים, כי הנחיות הצילום והציוד מאד נוקשות וההתחשבות במרואיין חייבת להיות מירבית. מרואיינו מוכנים לכל בקשות הצלם - איתן הרמן, אשר ביצע עבודתו ברגישות ובמקצועיות - כגון עיצוב החדר, החלפת חולצה (אם צריך) איפור, בחירת מקום ישיבה וכו.

המרואיינים – אנשים מדהימים, מחבקים, דואגים, מפנקים ומוכנים לשתף פעולה עד הסוף. זה נכון גם לגבי אלו שכבר התראיינו ואלו שזו להם הפעם הרצינית הראשונה. בדרך כלל הראיון נערך בשתי פגישות. בפעם הראשונה הם עצורים יותר, חושבים שמה שעבר עליהם אינו כה חשוב ורק בפעם השנייה הם מרפים את המתח. רואים זאת היטב בווידיאו.

תימלול – יש יתרון בכך אם המתמלל מתחבר הן לנושא והן לחומר. החומרים קשים וקריאת תמלול טוב ומושקע מקל על המשך עבודת הסיכומים. אביבית קידרון, המתמללת, עושה עבודת צוות מצוינת. **ביצוע לעומת הצפוי** - כל המרואיינים אומרים כי אינם תופסים איך לא הרגישו שהזמן חולף והם עדין מדברים ומספרים, על אף שאמרו לי בטלפון כי הם הולכים לנוח בצהרים או שודאי ידברו רק שעה וזהו... והנה לפחות שלוש שעות חולפות ביעף ואף יותר...

דברים חשובים שנאמרו בסוף ראיון, כבדרך אגב: המרואיין שכמעט ולא דיבר עד כה, פתאום תופס את עצמו לקראת סוף הראיון בפרץ רגשות חרדה ופחד ואומר – אולי לא הייתי צריך לומר דברים אלו ואחרים, כי אולי זה יזיק לי והגרמנים יכעסו ולא יעבירו לי יותר כספים

יצירת מגע-כימיה ראשונית – השיחה הראשונה לאחר קבלת שם, מידע, בחירת מילות ההתחלה לאחר שמיעת הקול בצד השני. איך מטפלים בתשובה מהוססת או שלילית?

חרטה – מרואיין שהיסס בתחילה, הסכים מאוחר יותר, נקבע תאריך ובאתי ועל אף שהכין הכל לראיון, הרגיש שאינו מסוגל.

רצון אך אי יכולת לבטא רגש בנושא מסוים – מרואיין שהתחיל לדבר רק לאחרונה, רצה מאוד לספר דברים אישיים, רגישים, אך לא היה מסוגל להוציא הגה חוץ מדמעה מתגלגלת. ההתלבטות של המרואיין היא: האם להתעקש?

אורך הראיונות - מאחר והראיונות אמורים להערך בצורה סיפורית הכוללת את החיים בבית, בזמן ולאחר המלחמה, עד היום, כולל דור שני ושלישי, התייחסות לנושאים שונים ובעיות טראומטיות או אחרות אם התעוררו או קיימות. אצלנו בישראל, כך מסתבר, החלק שלאחר המלחמה ועד היום גדוש מאד ותופס מקום נרחב בסיפורים, הרבה מעבר לזמן שתוכנן כנראה לכלל הראיונות שתוקצבו בהתאם. האם לוותר על משהו? לא כולם מספרים כרונולוגית.

תסכול בסוף ראיון – לעתים בסיום הראיון, המרואיין מוסיף עוד מידע או ממשיך ומרחיב בנושאים שדווקא אותם ועליהם רצינו לשמוע. הבעיה שלי היא: האם להמשיך? לפעמים המרואיינים עצמם מבקשים פגישה נוספת.

צמצום זמן מראש - מרואיינים שנתנו בעבר עדות, אך צומצמו מראש בזמן ולכן פסחו על הרבה נקודות בקורותיהם. הם אינם מרוצים מאותו ראיון ודרך אגב, לרבים גם טענות כלפי מראיינים שלא היו רגישים דיים, הסתכלו על השעון והאיצו בהם. אחת הסיבות שאנשים מוכנים להתראיין שוב (או בפעם הראשונה, שנייה) היא בפירוש כי אין הגבלת זמן, כיון שקשה להם, כאשר הם כבר מדברים, להחליט מה כן לומר ומה לא ובמיוחד כאשר הכוונה לשמוע כמה שיותר על החיים במחנות ועל האדם והתמודדותו ואיך הוא חי עם חוויותיו היום. חלק מהדברים עולה רק מאוחר יותר כאשר המרואיין מרגיש משוחרר ונינוח.

ניווט הראיון – קיימת דינמיקה של דיבור-סיפור שבמהלכו יש גלישה לנושאים אחרים – המראיין מנסה להחזיר את המרואיין חזרה אך הוא שקוע מדי. האם לקטוע? מתי? האם זה לא יקטע את חוט המחשבה? איך יודע המרואיין שזה סוף הסיפור?

מחיקת קטעים, שמות – אחת המרואיינות, שלא דיברה עד כה אלא פעם אחת במסגרת משפחה וגם רק מעט מאד וראיון אחד קצר שילדיה החרימו, הזכירה שמות רבנים. למחרת התקשרה ובהתרגשות רבה התחננה שאשמיט שמות אלו. מה ואיך עושים?

עמיה בועזסון היא המראיינת של הפרויקט. דבריה הוצגו ביום ההשתלמות שקיימה האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה בנובמבר 2005

קטעי עדויות עם יהודים ששרדו את השואה באסטוניה

דב לוין

שני הקטעים שלהלן לקוחים מתוך מאמרו של דב לוין, "הצלת יהודים בשואה בידי הסובייטים במלחמת העולם השנייה – מקרה אסטוניה", מתוך: *השואה: היסטוריה וזיכרון – ספר יובל לישראל גוטמן שיצאה לאור בשיתוף המכון ליהדות זמננו ויד ושם בשנת תשס"ב*. הראיונות שמורים במדור לתיעוד בעל פה, במכון אברהם הרמן ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים

דברי רקע

עוד בשלהי השואה ומכל שכן במהלך "המלחמה הקרה" שלאחריה, מקומו של הגורם הסובייטי בהצלת יהודים היה נתון במחלוקת וגלש לא פעם לפסים פוליטיים ואידיאולוגיים. [מכל מקום התשובות והאומדנות הכמותיות שניתנו בויכוח זה על פי קריטריונים שונים - היו רחוקות זו מזו]. אך בשורה התחתונה של מיכלול הנתונים הסתבר מעל לכל ספק שהודות לברית-המועצות ניצלו אכן בדיעבד בצורות שונות ומשונות מאות רבות של יהודים מגורל אושוויץ.

כמי שהיה מעורב בחקר נושא זה, הקדשתי לו מקום נרחב בראיונות האישיים שערכתי עם קרוב ל 700- שרידי השואה במזרח אירופה ובין היתר - מיוצאי אסטוניה.

בעת הפלישה הנאצית לארץ זו בקיץ 1941 פונו משם בצורות שונות לתוככי ברה"מ קרוב לשני שלישי של 4,500 תושביה היהודים. מתוך כאלף גברים, נשים וילדים שנותרו תחת הכיבוש הנאצי (כולל אותם שסרבו להתפנות) נרצחו רובם ככולם (!כך!) בצורה שיטתית בידי שלטונות הכיבוש ועוזריהם המקומיים. מספר הניצולים בידי שכניהם ניתן למנות על אצבעות יד אחת בלבד.

קטעי עדות של "בן-חיים" (בן ציון ציבמאלוב) מן העיר נרווה, 25 ביוני 1967.

"ב-22 ביוני פרצה המלחמה ואחרי כמה ימים קראו אותנו לצבא...את הנשים קראו להתפנות..."

ש: כל הנשים או רק הנשים היהודיות?

ת: כל אלה שרצו להתפנות – התפנו. לרוב התפנו הנשים היהודיות והנשים של הקומוניסטים, ושל

הקומוסומולאים שהיו קשורים לשלטונות הסובייטיים. אותו זמן הייתי בנרווה...

ש: האם כי היהודים בנרווה התפנו, לא כולם?

ת: בנרווה התפנו כמעט כל היהודים... הלכתי מבית לבית וביקשתי [מהם להתפנות]. רק רבנית אחת וכן

אחד בשם גרינברג לא רצו. הוא טען: "אני מבין גרמנית ולא יעשו לי כל רע". כמה שידברתי על לבו [לא

עזר]. ולמרובית הצער הוא נשאר..

ש: ואיך היה בטלין?

ת: אלה שהיו מאוד עשירים נרתעו מלנסוע לרוסיה, אך בני המעמד הבינוני התפנו.

ש: מה היה לדעתך שיעור היהודים שהספיקו לברוח [להתפנות]?

ת: לדעתי היו 50%.

ש: מה היה בערך שיעור היהודים שגויסו אז, לפי דעתך, באסטוניה לפעילות צבאית?

ת: צריך לחשוב שהמדובר בכ-15%-10%.

ש: זאת אומרת כ-500 יהודים?

ת: בהחלט.

קטעי עדות של ריבה ציבאלוב (לבית שפונגין) [אשתו של "בן חיים"] מן העיר נרווה, 3 בפברואר 1972

ש: איך התפנתה משפחתך מטרטו לרוסיה?

ת: למרות שהורי היו בעלים של בית ובעלי עסקים לא שילחו אותם [לסיביר]...בכור הבנים ויקטור ששימש

כווטרינר צבאי תפקד אז, כמו שאומרים, כראש המשפחה בפועל ודאג שכולם יסעו [יתפנו] מה שיותר

מהר, ואילו הוא נותר האחרון...והגרמנים המיתו אותו...הסתבר שהיתה זו נסיעה קשה מאוד להם בגלל

שלא הבינו רוסית וכן היו במצב רוח שפוף מאוד בגלל שכל ילדיהם התפזרו: מתוך שבעה ילדים הם

נותרו ביחד עם בת אחת ועם עוד אחת נושאה מטופלת בתינוק וככה הם יצאו לדרך. לימים סיפר אבי

על תחילת נסיעתם [ברכבת] כיצד הם התקדמו באיטיות שלושה ק"מ במשך חצי לילה ובערך כך גם הלאה... מדי פעם בפעם נאלצו להשתטח בחפירות [שלצדי מסילת הברזל] ושוב המשיכו בנסיעה מטרטו לכיוון פסקוב שבעבר השני של הגבול..

ש: איך את התפנית לרוסיה?

ת: אני התחנתני בנובמבר 1940 וב-21 ביוני [1941] כבר החלה המלחמה.

ש: זה היה ב-22 ביוני.

ת: ב-21 כבר הרגשנו [במה שהולך להיות].

ש: איפה היית אז?

ת: בנרווה.

ש: את ברוחת [התפנית] ביחד עם המשפחה שלך בטרטו, או לחדד?

ת: ...ב-3 ביולי עוד קיבלתי מברק מהמשפחה: "אל תישארי כאן, אנו כבר יוצאים לדרך". ב-7 ביולי אני כבר יצאתי ויש לי אפילו "אישור ההתפנות" שלי...

ש: במה נסעתם, ברכבת?

ת: אכן נסענו, ועוד איך נסענו... משהגענו לתחנה בין קאצ'ינה לבין לנינגרד עלה [על הרכבת] איש צבא ואמר: "למה אתם נוסעים? הרי לא יאונה לכם כל רע. לא צריך לנסוע!" [ככל הנראה] זה היה סוכן מטעם הגרמנים שניסה לשכנע את היהודים לא לצאת ממקומותיהם... הנסיעה לא היתה קשה עלי כל כך מכיוון שאני נסעתי עם חותנתי ועם אחותו של בעלי. הן ידעו לדבר טוב רוסית ולכן היה יותר קל להסתדר בדרך.

ש: איפה הייתן כל זמן המלחמה?

ת: עד שהגענו למקום איפה ששהינו כל הזמן – זה סיפור שלם... מאוליאנובסק עלינו על ספינה עם החבילות העלובות שלנו והגענו עד קאזיאן. בקאזיאן טיפסנו על הקרון האחרון של רכבת שהעבירה בית ילדים. הסכימו לעשות עמנו חסד לקבל אותנו הודות לתחנוני חותנתי שהיתה חולנית... נסענו 30 יום ו-30 לילה עד שהגענו לטשקנט...

ביקור בארכיון הצליל

של מוזיאון המלחמה של האימפריה הבריטית

מרגלית בז'רנו

"ארכיון הצליל" (Sound Archive) בלונדון הוא חלק ממוזיאון לאומי המציג את ההיסטוריה של המלחמות השונות של האימפריה הבריטית (Imperial War Museum). הארכיון, השוכן במבנה נפרד, אוסף תיעוד בעל פה על כל הנושאים הקשורים במלחמות של האימפריה הבריטית. העדויות ה"עתיקות" ביותר של האוסף קשורות במלחמת הבורים בדרום אפריקה ובמלחמת העולם הראשונה, והטריות ביותר עוסקות במלחמת המפרץ. האוסף כולל עד כה 41,000 שעות הקלטה, והוא מראיין בצורה שיטתית אנשים שהיו מעורבים במלחמות השונות של בריטניה ובהשפעותיהן.

בביקורי בארכיון בינואר 2006 ביקשתי ממנהלת הארכיון, מרגרט ברוקס, לספר לי על האוסף ועל שיטות העבודה שלהם. הגב' ברוקס עומדת בראש הארכיון מאז הקמתו, בשנת 1972, והיא מסתייעת בשני מראיינים קבועים וכן במראיינים העובדים כקבלנים, בעיקר כשמדובר בעריכת ראיונות על נושאים צבאיים הדורשים ידע ספציפי בתחום שעליו נערך הראיון.

ארכיון הצליל, כפי שמרמז שמו, מתמחה באיסוף סרטי הקלטה של ראיונות. רק חלק קטן מן הראיונות זוכה לתימולול. הסיבה העיקרית לכך היא תקציבית. לדבריה של הגב' ברוקס, הם מעדיפים לראיין את האנשים לפני שיהיה מאוחר מדי, והראיון חשוב יותר מן התמליל שניתן לעשותו בכל עת.

רוב הראיונות בארכיון הצליל נערכים באודיו, אולם ישנם מקרים שבהם המוזיאון מבקש מהם לראיין בנושא שעליו הם מקיימים תערוכה. אחת הדוגמאות לכך היא תערוכה גדולה בנושא השואה המתקיימת בארכיון המלחמה (והפכה לחלק מן התצוגה הקבועה שלו), שבה ניתן לצפות בראיונות וידאו

שבהם אנשים שעברו את השואה מספרים את זכרונותיהם. במקרים אלה, הראיון בשלמותו נערך באודיו, אולם חזרו אל המרואיינים וביקשו מהם להתראיין בוידאו על הנושאים שאותם ביקשו לכלול בתצוגה.

מרגרט ברוקס הסבירה את הסתייגותה מן השימוש בוידאו והעדפתה את הראיון המוקלט: מלבד ההיבט התקציבי והחשש של המרואיינים להחשף, הראיון בוידאו מציג אנשים מבוגרים המתנדנדים בכסא נוח ומספרים על דברים שקרו להם כשהיו צעירים. אין התאמה בין התוכן של הראיון לבין הפנים הניבטות מן המסך. הארכיון מבקש מן המרואיינים תמונות שילוו את הראיון, אך אלו תמונות המשקפות את מראה פניהם בתקופה שעליה הם מתראיינים.

איסוף התיעוד בעל פה נעשה באמצעות סלילי הקלטה, קלטות ומכשירי הקלטה דיגיטליים. כעת הם עסוקים בהעברת כל החומר למדיה דיגיטלית, פעולה הכרוכה בקשיים תקציביים רבים. ציבור המשתמשים בארכיון מקבל דף הנחיות מפורט על ההתנהגות המותרת ב"אולם הקריאה", שהוא למעשה חדר האזנה שבו הקורא יושב ליד מחשב עם אוזניות ומקשיב לראיון. ההנחיות אוסרות עליהם להקליט או לצלם את החומר.

ישנם מקרים שבהם פס הקול (ב-CD או בקלטת) ניתן לרכישה – בעיקר למטרות חינוכיות. אולם הארכיון מקפיד לעשות זאת רק במידה והמרואיין נתן לכך מראש את הסכמתו. כל מרואיין צריך למלא טופס "זכויות יוצרים" שבהם הוא מסמיך את מוזיאון המלחמה הבריטי לעשות שימוש בראיון למטרות חינוך ומחקר. הוא מביע את הסכמתו או התנגדותו למכירת הראיון למוסדות חינוך (ורק במחיר המכסה את הוצאות המוזיאון – לא למטרות מסחריות). הוא גם מתבקש להביע את הסכמתו או התנגדותו להעברת זכויות היוצרים לידי מוזיאון המלחמה. הארכיון מקפיד כמובן לשמור על התחייבויותיו כלפי המרואיינים.

אני מקווה שדברים אלה יועילו לקוראי התיעודן המתחבטים בבעיות דומות.

www.iwm.org.uk

ממדף הספרים

יהודית רייפן-רונון

שמסון חלפי (ראיין, תיעד וערך), חולמים בחולות, רחל חלפי (ערכה, עיצבה והביאה לדפוס),
משרד הביטחון- ההוצאה לאור, 2001. (344 עמ').

"אנו מוקפים באנשים שהם 'היסטוריה מהלכת', וצריך למהר ולתעד מפייהם את סיפורי חייהם". כך כתב בפתיחה לספרו חולמים בחולות שמסון חלפי (1908-1997) שעלה לארץ-ישראל בשנת 1926. בשנות השישים, במבצע יחיד ובמשך כשלושים שנה, ראיין ותיעד חלפי כ-400 מראשוני תל אביב מאחר ו"סביבתי שלי היא העיר תל-אביב. והצורך ללכת אצל אנשי עירי, לשמוע את סיפורי חייהם, גלגולי משפחותים, ועלילות עשייתם - הצורך הזה נעשה אז דוחק". חלפי היה בין הראשונים שהחל בתיעוד הסיפור האישי כחלק אינטגרלי מחיי הרוח, התרבות וההיסטוריה של העיר תל-אביב. הספר מאגד שיחות עם עשרים מרואיינים. בצד הדחף הפנימי לתעד את הסיפור האישי של ראשוני תל-אביב, משרטט חלפי את הקווים שהינחו אותו כמשוחח-מראיין ואשר מעידים על אישיותו, אופיו ומקצועיותו: "בעת הקלטת השיחות, עמד לנגד עיני, ראשית לכול, הרצון לסייע למרואיין להיפתח ולגלגל את סיפורו האישי באורח המשוחחר והטבעי ביותר. לא מדובר היה כאן בהעמדה שלי ושל דעותי כנגד אישיותו ודעותיו של פלוני. מדובר היה בהענקת מסגרת של שיחה נינוחה לאנשים... שאלותי, לכן, היו "מינימליסטיות" ונועדו לשמש תזכורות של ציוני דרך, או לעודד את פתיחת "אוצר הזיכרונות" של המרואיין". ואכן, שאלותיו היו מינוריות ומדפי הספר נושבת אווירה נינוחה של שיחה, מונח אותו העדיף חלפי. כעורך השמיט חלפי שאלות שפגמו בקצב הסיפור והשאיר שאלות מועטות וקצרות כדי, כדבריו, "לשמר את אופי הדו-שיח".

כמראיין וכעורך הקפיד חלפי על אותנטיות הדיבור של המשוחח ולכן הובאו ביטויים או "שיבושים" כפי שנאמרו. כל אלה ממחישים את אישיותם של המרואיינים, תרבותם, מרכיבי הלשון והמושגים של תחילת המאה ומועברים לקורא. בקפדנות ובצניעות הצליח חלפי לפתוח צוהר ולגשר בין האנשים דאז וניחוח התקופה ההיא לבין הדורות שנולדו שנים רבות לאחר מכן.

בספר חולמים בחולות מביא חלפי דמויות ססגוניות מתחילת המאה העשרים, שבחלקם נמנו על בוני העיר, בחלקם אלמונים, גלריית גברים ונשים מעניינים מתימן ורוסיה ועד גרמניה, ארה"ב, ילידי ארץ ישראל מזה דורות ועולים חדשים, ידועים ואלמונים, אמנים, אנשי חינוך, בנאים, ובעלי מקצועות אחרים. הקורא נשבה בקסמה של תל-אביב באמצעות אותם מרואיינים שבאו והתאהבו בה. כגון, צפורה צברי, שנבחרה בשנת 1928 למלכת אסתר הראשונה של תל-אביב, מלי דנציגר ילידת גרמניה, אחות במקצועה ואשתו של ד"ר דנציגר, המתארת, בין השאר, את דרמת ההתנקשות ומותו של חיים ארלוזורוב, נחום גוטמן, הצייר והסופר שפותח את הספר במלים "אני מכיר את תל-אביב עוד טרם היותה", ובהמשכה מתאר כיצד החל לצייר, גבריאל טלפיר, מייסד כתב העת "גזית", ירדנה כהן, ילידת חיפה, מחלוצות המחול רקדנית וכוריאוגרפית, ואילו הן דוגמאות בלבד. בתחום העריכה והעיצוב - מהות וצורה חוברו כאן יחדיו.

בפתיח על המשוחחים מובאים פרטים אישיים אודות המרואיין כך שהקורא מתמקד בדמות, בתחום העיסוק ובתקופה. אמנם, לא ברור מדוע הוחלט לפצל את השיחות עם חלק מהמרואיינים, כך שלמשל, יהודית הררי, ממייסדי החינוך העברי בארץ, או רחל פריבר מהבנאיות הראשונות בתל אביב, דבריהן מובאים בארבעה מקומות שונים ולא ברצף. העורכים טרחו במפתח שמות, בציון ביאורי מלים, מונחים ושיבושים בעברית ובלע"ל לנוחות הקורא. המבנה היוזאלי של העמוד המורכב מתמונות, טקסט, ביאורים וקטעי דברים - מעורר עניין.

ראוי לציין במיוחד אוסף התמונות שבספר, אוסף שנבחר בקפידה, המעשיר וממחיש את הסיפור האישי - ההיסטורי ומעניק לקורא הזדמנות מיוחדת לערוך היכרות עם המרואיין והתקופה וליהנות מתצלומים, בחלקם נדירים באיכות טכנית גבוהה.

כל אלה תורמים להיות הספר פרק חשוב בהיסטוריה של תל אביב.

חלפי האמין בחשיבות ההיסטורית של הסיפור האישי, של החוויה האישית והותיר לנו, הקוראים, פסיפס מרתק להתבשם בו.

הערה: אוסף התיעוד בעל-פה של שמשון חלפי, 400 ראיונות במספר, נמסר על ידי בתו המשוררת רחל חלפי למדור לתיעוד בעל-פה, יהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

דוד קליימן, משואה לעשייה, ניצול 172008 - ח"י, ישראל, 2006. (עמ' 250).

"הקצין הגרמני העמיד אותי ליד מכונת הירייה ואמר לכולם שיש נגדי פסק דין מוות בירייה. הוא פנה לעבר בני משפחתי, תפס את אבי בצווארון החליפה, מסר לו את חפירה ואמר לו: "תחפור קבר. עמדתי בודד ליד מכונת הירייה וחיכיתי לירייה מאחור, הסתכלתי קדימה וראיתי שדה פתוח עם שבילים. שקלתי לברוח, אך פחדתי שיירו בי ויפגעו באבי". קטע מעדותו של דוד קליימן, יליד 1918, בנדן, פולין.

בספרו, משואה לעשייה, מעביר קליימן שלושה מסרים: קורות משפחתו וקורותיו הוא בתקופת השואה; תולדות הקהילה בבנדן טרם השואה; ציונות, עשייה ויוזמה בארץ ישראל.

פרשת חייו והישרדותו של דוד קליימן בגטו, באושוויץ והבריחה ממצעד המוות מעידים על אומץ, נחישות, תושייה ומזל במצבים בלתי אפשריים. אלה כתובים בשפה מאופקת ובכישרון. דוד קליימן חזר לאושוויץ 60 שנה לאחר השחרור עם נכדתו והיה חבר במשלחת ראש הממשלה לטקסי הזיכרון בשנת 2005.

קליימן מצליח להמחיש לקורא שלא הכיר ולא ידע את אורח החיים של יהודי בנדן, תפיסות עולם ודפוסי תרבות שלפני המלחמה ומצליח להעביר לדורות שבאו ממקומות אחרים ומתקופות אחרות - תאור מרתק של חיי הקהילה. אלה משולבים בסיפורו האישי - משפחתי ומעניקים לקורא מידע חשוב, היסטורי, גיאוגרפי, דמוגרפי וכלכלי. הספר משלב מושגים טכניים, תיאוריות והסברים החשובים לפיתוח טכניקות מקצועיות חקלאיות, תחום שהפך לעיסוקו ולמומחיותו של קליימן.

כיום בנה את המפעל המשפחתי הראשון עוד לפני מלחמת העולם השנייה, עלה ארצה לאחר המלחמה, הקים בית עם שולמית לבית טרופאואר ומפעל משגשג "מטאור" בפתח תקווה.

היוזמה והעשייה זורמים בעורקיו של קליימן המגיש טקסט כואב ועם זאת אופטימי. מדבריו באפילו: "האפשרות להיות יצרני ומעשי מרוממת את נפשי... סוג של ציונות שעליו יש לחנך את הדור הצעיר - איך להביא תועלת ויצירתיות לעולם ולבנות תשתית כלכלית טובה למדינת ישראל."

הספר יצא לאור בהוצאה פרטית, נערך בקפידה וכולל מפות, תמונות ומסמכים. עיצוב גרפי: רפי איל. כל הזכויות שמורות לדוד קליימן, לויטן 2, תל אביב 69204.

לוח מודעות

יום עיון על "מערכת הביטחון: סדויות, חשיפה, העלמה - היסטוריה חסויה וגלויה בתייעוד בעל-פה" – יום העיון השנתי של המדור לתייעוד בעל פה בשיתוף האגודה הישראלית לתייעוד בעל פה מאורגן השנה ביחד עם המרכז למורשת המודיעין. יום העיון יתקיים ב-9 במאי באוניברסיטה העברית. המרצים: פרופ' אלון קדיש, פרופ' דליה עופר, ד"ר רפי קיטרון, אל"מ (מיל.) אמנון בירן, ד"ר שמעון גולן וסא"ל (מיל.) ד"ר הרצל כהן. ההשתתפות ביום העיון כרוכה בתשלום.

קורס לתייעוד בעל פה – המחזור האחד עשר של הקורס לתייעוד בעל פה ייפתח בנובמבר 2006 במכון בן-צבי. הקורס מאורגן על ידי המדור לתייעוד בעל פה של המכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן ומכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח. הקורס ייוחד לנושא שימור מורשת קהילות ישראל במזרח.

קורס תיעוד בעל-פה המחזור העשירי התקיים במכון בן-צבי בחודשים מרץ-יוני 2005 – תשס"ה

יום ההשתלמות השנתי של האגודה הישראלית לתייעוד בעל פה יתקיים במכון ליהדות זמננו ב-14 בנובמבר 2006. המפגש מיועד לליבון בעיות המתעוררות במהלך העבודה בתייעוד בעל פה. המעוניינים להציג את עבודותיהם ביום ההשתלמות מתבקשים לשלוח הצעתם למערכת התייעוד. חברי האגודה שעדכנו את תשלום דמי החבר שלהם יוזמנו ליום העיון בלא תשלום.

פינת זיכרון לשמשון חלפי נחנכה במדור לתייעוד בעל פה, במכון ליהדות זמננו, ב-15 בנובמבר 2005 בנוכחות בני המשפחה והמשתתפים ביום ההשתלמות בתייעוד בעל פה שנערך באותו יום.

המעוניינים לפרסם במסגרת התייעודן כתבה, ידיעה או מודעה בנושא התייעוד בעל פה מתבקשים לשלוח את החומר למערכת התייעודן.

אנו מזמינים אתכם להצטרף לאגודה או לחדש את המינוי שלכם באמצעות תשלום דמי חבר בסך 50 ש"ח לשנת 2006. המחאות יש לרשום לפקודת "אגודה ישראלית לתייעוד בעל פה" ולשלוח למדור לתייעוד בעל פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905. יש להוסיף פרטים אישיים בכתב ברור (שם ושם משפחה, כתובת פרטית, כתובת בעבודה, טלפון ודואר אלקטרוני).